

LES REPRESENTACIONS DE LA PÈRDUA: PROCÉS I RITUAL DEL DOL

Rosa M. Boixareu

Representar vol dir projectar vers. L'article projecta vers l'espai obert de la lectura punts de reflexió sobre els motius de la "pèrdua" i les formes individuals i col·lectives de la seva expressió. La mort és la màxima expressió-representació de la pèrdua, però no l'única ni tampoc, a vegades, la més colpidora. La pèrdua, la mort, el dol, un tema vell que es recupera amb formes i conceptes nous perquè l'experiència que hom en fa sempre és "original".

9

Les representacions socials constitueixen un espai de connexió entre l'individu i la societat, és un espai construït pels mateixos membres d'una societat: són espais coneguts i compartits que, en el cas del dol, compleixen la funció de restaurar l'equilibri malmès, orientar conductes/actituds que s'han descol·locat legitimant-les: normalitzant-les. D'aquestes representacions en formen part: idees, creences, imatges, pràctiques, objectes... que s'estructuren i evolucionen segons l'època, la cultura, l'experiència. El procés del dol i el ritual del dol formen part de les "representacions socials".

El dol és l'expressió del sofriment que provoca una "pèrdua". Davant la pèrdua significativa, hom sent la fragilitat humana encajada a la grandesa d'allò inexpressable: el misteri del sentit de la vida, malgrat la "pèrdua". La pèrdua situa l'ésser humà a la cruïlla de l'experiència d'allò que és inexpressable tant pel dolor que provoca com per les possibilitats que suggereix, profunditza en la pregunta pel sentit i pel destí final de l'existència, per la seva vàlua i interès. Clar que no tota pèrdua té la mateixa importància. Depèn

del valor que hom li doni, depèn de l'estima que ha provocat allò perdut, depèn de com i quan es perd. No és el mateix el sentiment que genera la pèrdua d'un bolígraf, que les ulleres, un objecte d'alta estima sentimental, o la pèrdua d'una amistat, d'una oportunitat, de la dignitat, dels drets, o la mateixa mort. La mort, és la gran pèrdua? Els passos (procés) que dona la persona davant les diverses pèrdues a fi de compensar el desequilibri que aquesta ha introduït, ni són els mateixos ni gaudeixen de la mateixa intensitat ni del mateix ritme. Les conseqüències que se'n deriven estan en relació directa amb la preferència que hom té per allò perdut, de l'afectació, de les possibilitats de recuperació, de guany, o de definitiu que té.

1. El procés del dol

La tragèdia grega sorgeix, en part, dels rituals dedicats a la commemoració dels difunts familiars, o herois, representant situacions de dolor i sofriment humà: representa en actiu el conjunt de vivències i sentiments humans davant la vida, la felicitat, la misèria, la mort. No té a veure amb l'acceptació o el rebuig, sí amb l'escenificació de l'acció que acompanya la vida, els seus guanys i les seves pèrdues. Sobretot aquestes últimes, mostrant una dialèctica particular entre el dolor i el sofriment. Però si a la tragèdia antiga l'important era l'acció, avui ho és el personatge (la persona en concret): la seva sensibilitat, el seu caràcter, la seva situació, la seva decisió... Potser el que cercava l'*home* grec era entendre per explicar (o a l'inrevés?) l'entramat de reaccions que es conformen al voltant d'un fet que copsa fortament, com és la pèrdua¹.

Nous conceptes per a realitats tan antigues com la mateixa humanitat. L'anomenat *procés del dol* no és privatiu de la mort, pertany a l'àmbit d'allò que entenem per morir²: té lloc en cada pèrdua significativa. El dol, i la seva expressió, és universal en espai i en

¹ A l'*Antígona* de Sòfocles hi ha diversitat de pèrdues: la solitud dels personatges, el refús que pateixen, cadascú a la seva manera, la pèrdua de la mesura (Creont), les pèrdues que suposa l'exercici forçat del poder i del domini. Tota pèrdua té el seu guany i en l'obra de Sòfocles, si més no, la invitació a la reflexió ja ho és i molt gran (per exemple, respecte al compliment del deure més enllà de la norma).

² "Morir" és un procés de pèrdua que es dona al llarg de la vida i finalment acaba amb la mort. El fet de morir s'allarga en el temps, és un moment; la mort és un instant. Fem experiència del morir i d'aquesta experiència en fem narració per a nosaltres mateixos i per als altres; però no fem experiència de la pròpia mort ni podem narrar-la: la nostra experiència de la mort és objectiva i és a partir d'aquesta objectivació que subjectivem la mort.

temps³. És un període de temps que es viu en la intimitat, en la solitud, d'un mateix i es manifesta externament: és la dimensió individual del sofriment. D'aquesta vivència particular de la pèrdua se'n deriven comportaments socials i religiosos, és el que s'anomena el "ritual del dol".

El dol⁴ davant la pèrdua és quelcom natural, forma part de com afecta un mateix qualsevol canvi important i significatiu que desperta vivament la sensibilitat, les emocions, l'afectivitat, el pensament, en un intent de restablir l'equilibri personal perdut. El dol fa sentir-nos conscientment vius i, a vegades, a través d'ell es descobren altres sentits, perspectives... altres coses, que és precisament la vivència del dol la que ens les fa evidents⁵. Val a dir, però, que la forma en què es produeix la pèrdua influeix en la manera de viure-la: no és el mateix una pèrdua inesperada, traumàtica, que una pèrdua que es produeix al llarg d'un procés i que és previsible.

Generalment, a la pèrdua s'associa el dolor o el sofriment. Es pot tractar de pèrdua de persones (la mort d'algú proper), la pèrdua d'aspectes d'un mateix (una malaltia, una amputació, la vellesa), la pèrdua d'alguna cosa apreciada o que hom comprèn com a necessària (un objecte, un record), pèrdues relacionades amb el curs de la vida (la pèrdua d'un lloc de treball, d'una amistat, d'una oportunitat), la pèrdua d'ideals, de motivacions (la pèrdua del sentit, d'objectius, d'il·lusions, del futur), de quelcom que es sostrau (la dignitat, la llibertat, els drets), la pèrdua de la pau (la injustícia, la violència). Tota pèrdua genera un dol, i la intensitat d'aquest dol (el dol per la pèrdua) està en relació amb el valor que hom dona a allò que ha perdut: la significació del dol és personal, forma part de l'experiència.

Tot dol va acompanyat d'un tancament en un mateix, es fa silenci interior i extern. Hi ha un recloure's en un mateix com una necessitat d'aïllament del món exterior. Alhora, paradoxalment, hi ha la necessitat d'escenificar el dol, de donar-lo a conèixer, de dramatitzar-lo: representar-lo. El dol és un impacte per a la sensibili-

³ A l'Antic Testament la mort provoca una gran aflicció i sofriment sense queixa, sòbriament, amb una serenitat lacerant, amb recerca d'un consol difícil de satisfer malgrat la resignació perquè la vida es concep com a quelcom limitat que Jahvè concedeix a l'home, 2Sm 12,19-23. La mortalitat forma part de l'ésser humà.

⁴ <http://tanatologia.org/mapaweb.html> [Consulta: 16 gener 2007]. Interessant, amb bibliografia comentada.

⁵ Burgaleta, J. (1994). "Des del càncer. La meua temptació: demanar a Déu que em deslliurés de la prova". Dins *Creure des de La Nit Fosca*. Barcelona: ed. Cristianisme i Justícia.

tat: és la ruptura d'un estil de vida perquè quelcom canvia, a vegades definitivament, en la vida de la persona. Aquesta ruptura suposa un procés en el qual es pot distingir:

- La situació de “pèrdua”, com a tal. *Vivència*
- La separació provocada per la pèrdua. *Trencament*
- L'acomodació a la “novetat” que comporta la separació. *Adaptació*
- L'apropiació de la nova situació que pot perfilar un nou estil de vida. *Reconstrucció*

Tot dol provoca una crisi, un canvi, un *impasse* en la vida de la persona (de la societat), que demana una resolució, una decisió. És difícil fer una valoració del dol; en tot cas, cal dir que “a fets passats” el dol pot tenir una lectura positiva. Sense oblidar que també pot succeir el contrari.

E. Kübler Ross⁶ sintetitza en cinc fases el procés del dol en relació amb un context de mort propera que es poden fer extensives a qualsevol “pèrdua” significativa. Aquestes fases han donat peu a nombroses variacions, exposicions i crítiques sobre el procés del dol; no necessàriament es presenten totes ni en l'ordre exposat per l'autora, fins i tot es pot donar un procés recurrent.

12

Primera fase. Negació i aïllament

És la incredulitat de la persona davant una situació de mort (de *pèrdua*): correspon a l'expressió “no pot ser”. És una mena de comoció que funciona com un mecanisme de defensa a fi de donar temps per a assumir la situació. Pot anar acompanyada d'alguns signes externs com, per exemple, el plor, trastorns del son, palpitations.

No hi ha plena consciència d'allò que succeeix. La característica d'aquesta etapa és l'aïllament i la solitud.

Segona fase. Agressivitat, confusió, ira

Es cerquen culpabilitats, en un mateix o en l'entorn: per què jo? És una mena de ressentiment vers el benestar dels altres que es projecta vers l'entorn. És una etapa de desordre personal que també

⁶ E. Kübler Ross, (1969). *On Death and Dying*, elabora un esquema de les fases per les quals passa una persona que s'enfronta a la pròpia mort o a la mort d'algú estimat: la mort és un fet que no solament demana acceptació sinó encarar-la sense por. El llibre és un “gest” d'apropament als morents, els seus sentiments i problemes.

pot dur a la soledat o a l'aïllament. En aquesta fase, hi ha consciència de la pèrdua, i pot anar acompanyada de manifestacions semblants a l'anterior, canvis de conducta, d'actituds.

Tercera fase. *Pacte, negociació*

És un intent de sobreposar-se a la situació. Si es pertany a alguna religió (si s'és "creient"), es recorre a aquestes creences en un últim intent de dominar allò que es perfila com a inevitable: la mort. També hi ha un comportament que reflecteix aquesta "negociació" amb la vida: una festa, un àpat, una activitat... amb la qual hom s'acomiada dels més propers, o intenta evitar allò inevitable: és un intent de posposar-lo.

Es pot veure com un intent de "reconstrucció" de la pròpia vida, ja sia des del sentit de pèrdua parcial o definitiva.

Quarta fase. *Apatia, depressió, desesperança*

Generalment coincideix amb un agreujament de la situació. Va acompanyada de tristesa intensa, de nostàlgia: la vida no serà mai més allò que era. És una sensació de buit i d'abandonament profund. Hi ha consciència progressiva de la situació que possibilita la comprensió i la necessitat d'adaptar-se. No és estrany que la persona vulgui i cerqui sortir d'aquesta situació.

Va acompanyada d'altres pèrdues que no fan sinó empitjorar-ho tot: el dolor, altres pèrdues paral·leles com la feina, la mobilitat, el distanciament...

Cinquena fase. *Acceptació*

Es tracta, ara sí, de reorganitzar la pròpia vida i les relacions: es tracta de dur a terme allò que preparava la fase anterior. Es reviu (recorda) la pèrdua amb tristesa però també amb serenitat. No és la fi del dol, sinó l'acomodació a una nova manera de viure.

Lluny d'entendre-la com una fase feliç, és acceptació d'allò inevitable. Potser lucidesa: a vegades, les coses són com són i no s'hi pot fer res per evitar-ho.

Hi ha tantes menes i intensitats de dol com situacions es donen i persones les viuen. Hi ha dols difícils de superar: la persona es resisteix a expressar allò que viu i sent, es resisteix a deixar-ho sortir de la seva intimitat i impedeix un acomiadament que li permeti assumir-lo i reorganitzar novament la vida a partir d'allò que resta, no a partir d'allò que ha perdut.

a) Critiques al procés de dol d'E. Kübler-Ross, i altres models

El 1986, Robert J. Kastenbaum publica *Is there life after death?* on qüestiona les etapes descrites per Kübler-Ross i l'ordre que dóna⁷. Fa una crítica del mètode seguit a les entrevistes (per exemple, la informació recollida varia segons la relació amb el pacient), i el tractament de les dades (caldrà incorporar a l'anàlisi altres registres com, per exemple, l'estudi del comportament dels pacients, dels seus diaris personals) perquè una cosa és allò que el pacient diu i una altra allò que manifesta. Segons aquest autor, la teoria de les etapes pot fer perdre de vista la globalitat de la persona, que inclou la seva vida actual però també el seu passat, la seva manera de ser i les seves experiències. Sense oblidar els factors circumstancials que influeixen tant en la vida com en la manera de veure i entendre la mort.

Altres investigadors han profunditzat en el tema de les etapes del procés del dol a resultes de Kübler-Ross. Debbie M. Zlatin, E. Shneidman, C. Corr, Robert Buckman, entre d'altres, n'han fet motiu d'estudi i publicació. Això fa veure que el camp de la investigació en relació amb el procés de dol-pèrdua és encara precari però, alhora, viu. Val a dir que l'interès per aquesta temàtica va en augment. Sobretot entenent que el dol no és privatiu de la "terminalitat", de la mort, sinó que hi ha un espai amplíssim si es relaciona amb tot allò que entenem com a *pèrdua* que, naturalment, no es refereix solament a pèrdues materials (la vida del cos, per exemple) sinó també a pèrdues de valors, de relacions, d'oportunitats... pèrdues que afecten d'alguna manera, com hem vist més amunt, el cos social.

b) Les etapes de J. Bowlby.

El 1961, Bowlby⁸ proposa el seu model per a les etapes del dol en relació amb la mort basant-se en els treballs de Freud i Lidemann.

⁷ Fabra Mestre, S. (novembre, 2006). *Sufriment i esperança en el llibre de Job i en Moltmann*. Aplicació en la pastoral hospitalària. Tesina de Llicenciatura. Institut de Ciències Religioses de Barcelona (Iscreb), (no publicada). L'autor dedica un apartat a la crítica per part de Kastenbaum del model d'E. Kübler-Ross.

⁸ Bowlby J. *El Apego y la Pérdida: El Apego*. (1998, en anglès: 1969). Barcelona: Paidós Psicología Profunda. Id., *El Apego y la Pérdida: La separación*. (1985, en anglès: 1973). Barcelona: Paidós Psicología Profunda. Id., *La pérdida afectiva, tristeza y depresión*. (1980). Barcelona: Ed. Herder.

A partir d'entrevistes a 22 vídues, cinc vegades al llarg del temps de dol, planteja tres etapes:

1. *Enyorança i recerca de la persona perduda* (sentiments de culpa, d'injustícia, depressió, ansietat, insomni);
2. *Desorganització* (tendència a l'abandonament, a trencar esquemes de l'estil personal de vida);
3. *Reorganització* (superació de les fases anteriors; quan no arriba aquesta fase, el dol es cronifica o patologitza).

Més tard, descriu una quarta etapa: *embotiment* (conductes automàtiques, incapacitat per acceptar la realitat). Les seves idees sobre el dol estan en relació amb la seva teoria del vincle: els nens petits teixeixen un vincle amb la figura materna, el seu trencament els porta a l'ansietat de la separació. Els recursos per afrontar la separació són semblants als que s'observen quan algú perd una persona estimada⁹.

Per a Bowlby, el dol és una resposta adaptativa que es fonamenta en la forta estima que tenim a la supervivència. El dol indica lligams amb allò perdut (la persona difunta); quan el dol esdevé crònic o patològic vol dir que la persona s'ha quedat en la fase d'enyorança i recerca, també l'absència d'aflicció indica la fase d'embotiment.

A. Niemeyer¹⁰ (2000) fa una anàlisi del procés de dol des d'una perspectiva constructivista: el dol és una *reconstrucció de significats* destacant allò particular i allò actiu en el procés del dol. El dol està condicionat pel *context relacional* i pels significats de qui el pateix que els ha de reconstruir després de la pèrdua. La cultura, les creences són factors importants del significat per a cada persona. Integra aspectes antropològics i sociològics en l'estudi del dol. Tot seguit reproduceix un esquema que pot ajudar a percebre l'amplitud de variants en un fons comú¹¹:

⁹ *Ars Medica*. Eliana Guic Sesnic y Alberto Salas Nicolau. "El trabajo de duelo". <http://escuela.med.puc.cl/publ/ArsMedica/ArsMedica11/Ars13.html> [Consulta: 10 gener 2007].

¹⁰ Niemeyer A. (2000). "Lessons of Loss". Psychoeducational Resources, Inc., Florida: Keystone Heights.

¹¹ *Ars Medica*, art. cit. (traduït al català).

Alguns autors: Manifestacions psicològiques del dol

Rando(1984)	Lindemann (1944)	Bowlby (1961; 1980)	Parkes i Weiss (1983)
- Fase d'evitació: Commoció (xoc)	- Commoció i incredulitat	- Embotiment de la sensibilitat	- Reconeixement intel·lectual i explicació de la pèrdua
- Fase de confrontació	- Dol agut	- Enyorança i recerca-Desorganització i desesperança	- Acceptació emocional de la pèrdua
- Fase de restabliment d'una nova identitat	- Resolució del procés	- Reorganització procés	- Adquisició

16

Tot dol té uns factors que el condicionen¹²: psicològics (es desprenen de la mateixa personalitat del subjecte, les experiències, les creences, els rols que es duen a terme, circumstàncies de la pèrdua...), factors socials (estatus educatiu, econòmic, social, accés a xarxes de suport...), factors fisiològics (salut física, nutricional, hàbits, medicaments...), factors culturals (segons època¹³, espai cultural, costums, hàbits...). Els estudis sobre el dol porten a considerar perquè succeeix allò que succeeix davant una pèrdua significativa, quins són els mecanismes que es desencadenen i de quins recursos es pot disposar perquè no es transformi en una situació patològica.

2. El ritual del dol

El ritual del dol¹⁴ és una expressió pública del dol personal, que també és dol comunitari. Des de l'àmbit de les religions, els ritus de mort són expressió del dolor i, alhora, són símbol de la creença

¹² Gala Leon, F.J.; Lupiani Jimenez, M.; Raja Hernandez, R. *et al.* (2000). "Actitudes psicológicas ante la muerte y el duelo: Una revisión conceptual". *Cuad. med. forense*, octubre, no.30, p. 39-50. ISSN 1135-7606.

¹³ Aries, Ph. *Essai sur l'histoire de la mort en Occident*. Ed. Seuil. París, 1975.

¹⁴ van Gennep, A. (1960). *Les rites of passage*. Chicago: University of Chicago Press. Un clàssic del tema: estudi antropològic i sociològic de les etapes de transició al llarg de la vida.

en el més-enllà¹⁵. Als pobles, la mort té un perfil de bellesa que es difumina a la gran ciutat. És tot el poble qui participa del dol, del ritual d'acomiadament i d'acompanyament del cercle més íntim. Tothom s'hi sent implicat. La mort provoca una cohesió espontània del veïnatge, un acompanyament comunitari de les persones més properes: el poble es fa proper en l'absència definitiva. A la gran ciutat, el dol s'individualitza, es concentra en el cercle familiar-relacional, el ritual té quelcom d'estereotipat.

Tot dol és un procés d'adaptació. Amb el ritual es facilita la projecció vers l'exterior (vers els altres) del sentiment intern de la mort (de la pèrdua). Evito dir que amb el dol se supera l'impacte de la mort perquè entenc que la mort (la pèrdua significativa) no se supera mai, ni subjectivament ni objectiva. El dol ajuda a "acomodar" l'impertinent efecte que la mort genera en un mateix o en la vida social. El dol construeix experiència. I segons es visqui el dol serà aquesta experiència, serà la vida que es viu particularment i socialment a partir d'ara.

Hom acompanya la persona difunta més enllà de la mateixa mort: els ritus d'acomiadament, l'enterrament en diverses formes i el dol que hi segueix són actituds particulars davant la mort, són actituds socials. Culturalment, hi ha tot un ritus al voltant de les despulles segons les creences, els costums i les tradicions socials o familiars, o bé segons les disposicions previstes pel morent. Les diverses formes d'enterrament, d'acomiadament, no són altra cosa que actituds davant la mort. Els ritus d'acomiadament no són solament acompanyament a la persona difunta, són, també, expressió dels sentiments del seu entorn: hom acompanya i és acompanyat en el propi dolor¹⁶.

a) El cadàver. La representació d'"allò perdut"

En relació amb el tema de la mort, el cadàver assoleix gran protagonisme en els rituals de dol: és provocador de tensió perquè fa ostensiblement present l'absència. Qui era no és. O bé, està present

¹⁵ A l'antiga cultura egípcia, El "Llibre dels Morts" és una de les obres més importants de la literatura religiosa universal: textos i fórmules màgiques amb les quals els difunts podien enfrontar-se a les dificultats del més-enllà. *Libro de los Muertos*. Federico Lara Peinado (1989). Madrid: Tecnos.

¹⁶ Vegeu Allué, M. (1988). "La ritualización de la pérdida". Dins *Anuario de Psicología*. Universitat de Barcelona, vol. 29, n. 4, 67-82. Id. (1999). "La douleur en direct". Dins *Anthropologie et Sociétés*. Université Laval: Institut Québécois des Hautes Études Internationales, vol. 23, nm. 2, 117-137.
<http://www.erudit.org/es/revue/as/> [Consulta 16 gener 2007].

qui ja no és. El cadàver genera actituds i comportaments socialment ritualitzats: rentar-lo, maquillar-lo, vestir-lo... són una colla d'accions que s'orienten a restablir un "ordre" que la mort ha pertorbat. Alhora, els ritus que es duen a terme amb motiu del cadàver s'orienten a alleugerir la tensió del moment. La preocupació pel cadàver distreu de l'impacte, i la dificultat, que suposa haver de viure la vida a partir d'ara.

El ritual del dol és la narració social del dolor de la pèrdua, del canvi que comporta: interpreta i expressa a través dels signes i símbols que l'acompanyen els valors i les creences del grup o de la comunitat. Hi ha diversitat de "formes" (de rituals) amb les quals s'expressa socialment el dol. Es poden classificar en:

- *Costums i tradicions* amb motiu de la mort i al voltant del cadàver que es descompon (per exemple, la vetlla de la persona difunta). Són rituals culturals que expressen creences religioses o actituds tradicionals.

Entre aquests costums, hi ha les formes de tractar el cadàver: la *inhumació* (pretén preservar als ulls del públic la descomposició); té una forta càrrega simbòlica ja que el lloc de la inhumació atrau periòdicament la presència dels propparents: la visita al cementiri és una barreja de pietat i de tradició cultural. La *incineració* i la *cremació* redueixen el cadàver a cendres cosa que dificulta la peregrinació al cementiri, si no és que aquestes cendres reben un tractament semblant al de la inhumació. *Embalsamar* és preparar el cadàver per a una llarga conservació, bé per motius de trasllat, sanitaris o per desig propi o dels propparents: és retardar la descomposició (una exposició del cadàver de més de quaranta vuit hores obliga a l'embalsamar-lo). Personatges de la vida pública han estat embalsamats i exposats. La *momificació* és un tècnica molt emprada a l'Antic Egipte amb fortes connotacions religioses en relació amb el del tractament del cadàver i la vida del més-enllà.

- *Disposicions jurídiques*, normes, lleis i prescripcions dictades pel govern públic, amb les quals es constata la desaparició legal de qui ha mort. Hi ha una burocratització al voltant de la mort, són necessaris uns tràmits legals establerts que certifiquin la baixa social definitiva. Aquestes disposicions poden variar d'un país a l'altre, d'una època a l'altra. És la confirmació que la mort és, també, un afer social.

- *Costums sanitaris*, que giren al voltant de la preparació-higiene del cadàver i del protocol establert en cas de mort al centre sanitari.

Semblantment al procés del dol, en el ritus del dol hi ha una escenificació amb un llenguatge que no es limita a les paraules. El gest és molt significatiu al grup: l'abraçada, el rictus facial, la manera de vestir, el posat... són part del que podem anomenar "formes estereotipades del dol". Els ritus de dol, avui, s'han burocratitzat i professionalitzat: la xarxa administrativa, el registre, l'estadística ciutadana, serveis funeraris, jurídics, sanitaris, assegurances... s'han tecnificat, i el seu ús demana uns sabers i unes habilitats professionals juntament amb l'obtenció de béns i beneficis lucratiu. També el ritual d'acomiadament, tant de tipus religiós com laic, demana la gestió i la presència d'algú expert que organitzi els passos a seguir a fi que tot plegat no resti submergit en un desordre i un desconcert sobreafegit al que ja de per si provoca la mateixa mort (o pèrdua). Funcions, aquestes, que abans eren dutes a terme per la família, el veïnatge o la comunitat religiosa.

b) El cementiri

La paraula "cementiri" vol dir "dormitori": aquells que ens han deixat dormen el son de la mort¹⁷. El cementiri és la "casa dels morts". El cementiri recorda l'organització de pobles i de ciutats: amb carrers més amples, més estrets, habitacles seriatos, distingits, adornats, esculpits, austers, amb noms, frases, fotografies... que basteixen les "cases" dels qui han mort. El cementiri és un lloc fred, apartat, solitari per als vius; però els morts formen una comunitat, una societat, molt peculiar: la seva i a la seva manera, amarada de silenci, de quietud, lluny del tràfec dels vius, com si esperessin sense pressa¹⁸.

El cementiri és la prolongació del poble o de la ciutat; també ho és de l'època en què els morts resideixen: és una expressió d'art. El cementiri de poble reflecteix la senzillesa de la vida rural; el cementiri de ciutat en reflecteix la complexitat. Hi ha cementiris

¹⁷ Solsona, R. (2006). *Cementiri de butxaca*. Barcelona: Columna. L'obra aplega una cinquantena de relats on l'escenari majoritari és la "tomba"; tombes repartides pels cinc continents; relats plens de vitalitat i de bon humor.

¹⁸ Comadira, N. (1997). "El lloc de la mort". *El País*, 30 octubre. L'autor mostra gran sensibilitat "en aquests dies de Tots Sants i dels Morts", ens parla del cementiri com a lloc de la mort i de la vida.

diferents, quan la mort ho ha estat obscenament, per exemple: el museu d'Hiroshima, dedicat a aquells que van morir per la bomba atòmica és un cementiri; com també ho és Yad Vashem (Jerusalem), el monument en memòria dels sis milions de jueus que van morir a Europa entre el 1933-1945 a causa de l'holocaust nazi.

3. El procés-ritual de dol, què comunica?

El procés del dol s'expressa a través del ritual del dol: aquells signes, gestos, paraules... que comuniquen quelcom, construeixen una roda significativa entre la persona i l'entorn, entre l'entorn i un mateix. Això significa que la comprensió del procés del dol i del ritus de dol s'ha de situar en el marc de les circumstàncies que l'acompanyen: en el marc de la cultura en la qual es dona, de les creences, de la biografia personal i de la història dels pobles. En el marc de l'experiència. Els grans esdeveniments de la vida s'acompanyen d'un ritual: néixer, comprometre's, graduar-se, casar-se, decidir, morir: en tots hi ha pèrdua, una transformació; en tots es fa present el dol, el sofriment-dolor per allò que es perd, també per allò desconegut que està per venir i que inquieta¹⁹.

20

En tota pèrdua, les emocions hi tenen un paper destacat. Elles mateixes construeixen un llenguatge que vol expressar la intensitat del sentiment. Plorar, cridar, lamentar-se, gesticular, pertanyen a un llenguatge humà universal d'expressió-comunicació del dolor. Els rituals socials que acompanyen pèrdues personals o col·lectives significatives tenen a veure amb la cultura²⁰.

La mort és la gran pèrdua per allò d'irrecuperable que té, perquè la vida és la condició de *possibilitat de* que la mort frustra: potser s'obren altres possibilitats, però amb altres registres no coneguts. La mort, avui, ha deixat de ser un espai del sagrat. La secularització ha donat pas a un ampli ventall de lectures sobre la mort. El ritus i les litúrgies sagrades són significatives per ben pocs, en part per la desculturització que pateix la nostra societat. Els rituals de dol han passat a ser actes socials; els seus canvis, i les seves absèn-

¹⁹ Terrades, I. (1995). *Réquiem Toda. Ensayo de comprensión de las costumbres históricas de los Toda ante la muerte*. Universitat de Barcelona: .

²⁰ Vegeu P. Pérez Sales i R. Lucena. *Duelo: una perspectiva transcultural. Mas allá del rito: la construcción social del sentimiento de dolor*. http://www.dinarte.es/salud-mental/pdf12_3/arti05.pdf. [Consulta. 8 gener 2007]. Anàlisi dels processos de dol en diverses societats.

cies, són contemplats com a fenòmens culturals sense gaire interès per aprofundir en la càrrega significativa que contenen i volen transmetre²¹. La cultura absorbeix la religió i la religió es submergeix en les categories culturals: es fuig de l'àmbit religiós perquè aquest crida a la reflexió, al compromís, a la coherència, i la societat actual, sovint, convida al contrari. Solament una minoria viu la litúrgia i els seus ritus com a expressió de la contemplació d'un més-enllà ple del significat, del sentit de la vida emmarcat pel misteri d'aquelles preguntes que perduren al llarg del temps i que cada època i persona respon a la seva manera. El dol ha deixat de ser l'espai privat compartit amb els íntims per a ser un espai particular viscut individualment amb inquietud, i manifestat com a necessitat social.

a) La narració del dol

L'experiència de la pèrdua ens fa parlar amb paraules, gestos, mirades, amb el silenci i l'escriptura. Parlar és un llenguatge a la conquesta del significat extern d'allò que produeix i s'elabora creativament a l'interior de l'ésser humà: és la relació entre la "paraula", el sentit i la construcció del significat. El llenguatge és l'espai de l'expressió que imita altres formes cercant encaixar-hi allò que hom viu i vol dir. És un procés. La narració és la veu de l'experiència, el mirall de la consciència.

El dol és un tema universal. Constitueix una prova de foc per al narrador i per a qui "escolta-llegeix-mira/veu" perquè la narració va descobrint la intimitat de la pròpia experiència davant el sofriment, el dol. La narració té quelcom d'impúdic, descobreix la més íntima vulnerabilitat personal, la comparteix, la fa comuna; el lector, s'hi veu reflectit, en part: la narració és una mena de mercat comú de l'experiència del dol. De fet, amb la narració es cerca aquella parcel·la d'una mateixa que se n'ha anat amb la pèrdua: hom recerca en va allò que no pot retornar, almenys tal com es coneixia.

A vegades, qui narra sap mostrar el llarg procés del dol, les expectatives que es presenten, el risc de no sortir-se'n... com allò que s'ha

²¹ Hennezel, M. (1995). *La mort íntima*. Barcelona: Columna. (pel·lícula: La vida (2001). Dir. Jean-Pierre Améris. França): l'experiència de la darrera fase de la vida. Hennezel, M., Leloup, J.Y. (1998). *El arte de morir. Tradiciones religiosas y espiritualidad humanista frente a la muerte*. Barcelona: Helios.

vist viure en altres i s'ha viscut en un mateix²². La quarta fase de Bowlby (*embotiment*) sovint queda reflectida en la narració: aquell astorament inicial desencadena mecanismes de reacció: paraules, gestos, actituds, fixes no reflexives, que evidencien l'impacte de la pèrdua i el temps que hom necessita per anar integrant la nova realitat que es presenta. En aquest sentit, al meu entendre, tant Lewis com Didion fan un exercici magistral de la “vulgaritat” del dol: allò personal i, alhora, comú en espai i temps. Universal.

4. El dol i el professional de la salut

La formació del professional de la salut en el tema de la mort (de la pèrdua) cada vegada és més acurada²³. Els estudis de formació, curriculars o no, procuren incloure l'oportunitat del coneixement antropològic de la mort a fi de donar al futur professional recursos de preparació, de coneixement, de resposta per a un mateix i per al seu entorn si es troba en aquesta circumstància. Hi ha una certa tendència a emmascarar la realitat fins i tot davant un pacient terminal amb la idea d'evitar angoixes al pacient i els seus familiars. Potser és una manera d'esquivar allò que el professional de la salut tampoc té ben resol, si és que algú ho té. És tracta d'un comentari descriptiu, no pas valoratiu perquè són actituds sovint benvingudes per als interessats ni que sigui perquè hi ha la volguda creença que allò que “s'ignora no existeix”²⁴.

La mort imposa un cert temor, per allò d'inevitablement desconegut que té, per allò de punt i final definitiu que és com la pèrdua definitiva de tota possibilitat, almenys tal com ens són conegudes. Altres pèrdues revolten, aclaparen, inquieten, encoratgen... però la mort té un segell de distinció que s'evita anomenar, se'n fa brometa (com una mena de fugida cap a la frivolitat, cap enllloc). La mort no es mira cara a cara, i el pacient se n'adona, els familiars

²² Les narracions en aquest sentit són nombroses, solament en cito alguna com a exemple: Lewis, C. S. (2000). *Un dol observat*. Barcelona: Columna (pel·lícula: *Tierras de penumbra*. (1993). Dir. Richard Attenborough. Gran Bretanya): basada en l'experiència personal de l'autor. Benedetti, M. (1977). “Transparencia”: el pas de la catàstrofe a la superació. Didion, J. (2006). *El año del pensamiento mágico*. Barcelona: Global Rythm: narració del dol íntim arran de la mort sobtada del marit de l'autora.

²³ Mantegazza, R. (2006). *La muerte sin máscara. Experiencia del morir y educación para la despedida*. Barcelona: ed. Herder. construcció d'un recorregut educatiu sobre la mort, les seves formes i provocacions.

²⁴ Bayés, R. (2000). “Los dos objetivos prioritarios de la medicina del siglo XXI”. *Jano*, 2000; 58. nm. 1346, 110-111: evitar la mort (la malaltia) i aconseguir que els pacients morin en pau.

també. La tecnologia ajuda força a tot: en benefici i en detriment de la bona mort. En benefici, perquè al centre sanitari “hom sap què fer”, “s'està segur”, i succeeix el que succeeix perquè així ha de ser no per ser maldestre en l'atenció al morent; en detriment, perquè pot contribuir a la despersonalització de l'ambient.

La mort al centre no ha de ser necessàriament solitària, distant, freda, depèn de l'entorn, de com aquest entorn omple de calor humà el lloc en el qual es troba. El centre sanitari hauria de ser un lloc de millora de les condicions de la mort precisament per aquesta seguretat, tranquil·litat organitzativa, possibilitat d'alleujament del dolor o del malestar. Més enllà de les tècniques comunicatives i d'afrontament de situacions difícils, les actituds davant la mort (davant la pèrdua significativa) sorgeixen de la sensibilitat, la proximitat i l'estimació com a motors de l'eficàcia en l'acció. Una formació adient ajuda, però mai supleix els recursos humans de què hom disposa.

No es tracta d'obviar les dificultats de l'acompanyament a un pacient en situació de terminalitat, o a un *pacient* que ha patit una pèrdua significativa, sinó de ser conscients d'aquestes dificultats, valorar-les a fi de perfilar tant l'atenció i comunicació al pacient i als qui l'envolten com els programes de formació dels futurs professionals²⁵.

5. Les representacions populars: *les danses de la Mort*

Les representacions populars de la mort constitueixen tot un gènere d'expressió de la mort característic de finals de l'edat mitjana, començaments del Renaixement, i s'estén per Europa. Segurament l'epidèmia de pesta negra a Europa del 1348 va influir en les escenificacions de la mort: el seu missatge és que la mort afecta a tots, és un fet quotidià. El personatge principal d'aquestes danses és la “mort”. Alguns autors situen el seu origen laic en les danses nocturnes als cementiris acompanyades d'instruments musicals: la vida és curta i la mort afecta a tots, a la societat també. En un principi, les danses de la mort són esquelets que dansen i cerquen recordar el caràcter permanent (no moridor) dels valors morals i espirituals davant el caràcter fugisser dels valors materials: són la

²⁵ Colell, R. (2005). *Análisis de las actitudes ante la muerte y el enfermo al final de la vida en estudiantes de enfermería de Andalucía y Catalunya*. Universidad Autónoma de Barcelona. http://www.tdx.cbuc.es/TESIS_UAB/AVAILABLE/TDX-1125105-175855/rcb1de1.pdf [Consulta: 18 gener 2007].

validació d'un tipus de valors i la representació plàstica que la desigualtat del món s'acaba amb la mort.

A Catalunya, les danses de la mort acostumen a estar emmarcades en els rituals de la Setmana Santa cristiana d'algunes comarques de Girona com, per exemple, al poble de Verges²⁶. A Verges, "La Dansa de la Mort" té com a marc de representació els carrers del poble. "La Dansa de la Mort" narra (ritualitza) unes creences i uns valors religiosos que s'enquadren en la celebració dramàtica del Misteri de la Passió de Jesús, el dia de Dijous Sant: la "Dansa", silenciosa, irromp en l'escenificació del Misteri i segueix un itinerari pels carrers en què va variant de posició durant la processó. Al final, quan la processó es desfà, solament "ella" (la Dansa) entra a l'església i, amb una sobrietat impressionant, s'inclina davant el sagrari. És un drama litúrgic que arrenca de l'època medieval.

La "Dansa de la Mort" és una pedagogia popular de la mort i de la seva significació dins el cristianisme: la mort irromp calladament enmig de la representació de la vida, enmig dels figurants, d'altres danses, de diferents enquadraments que el mateix poble (la mateixa vida) va oferint; no s'atura, plena de simbologia, recorda la certesa de la seva presència en el dia a dia, i la possibilitat de comprendre la mort com el no-res, com un viatge, un naixement o una transformació. "La Dansa" és un llenguatge que parla a qui la contempla, com la mateixa mort. Recordem que, al final, quan tot es desfà, la mateixa mort va i, amb un gest ple de significació i de bellesa, s'inclina davant el misteri de la presència de Déu en el sagrari: és a dir, la mort no té la darrera paraula de la vida. I el sentiment popular així ho entén, així ho expressa i transmet. Així ho representa.

6. Anotacions finals

La "pèrdua" és un procés que es dona al llarg de la vida, que afecta i del qual es fa experiència. La mort, com a gran pèrdua, no és solament un procés biològic i social, és un procés vital. La mort es va fent present al llarg de la vida, al llarg de la història humana: el distanciament de la vida, això és la mort; això és la pèrdua, aquesta pèrdua significativa que provoca un procés de dol amb etapes i mecanismes de resposta, o no. Potser primer caldria parlar de la vida per conèixer la mort, per conèixer allò que vol dir "pèrdua".

²⁶ Roca i Rovira, J. (1986). "La processó de Verges". *Quaderns de la Revista de Girona*. Girona: Diputació de Girona-Caixa d'Estalvis Provincial.

Així, doncs, què és la vida? És capacitat de consciència i llibertat per a ser constructors positius de l'entorn; és capacitat de viure amb "qualitat" sense entrar ara en disgregacions complexes: la qualitat és la vida viscuda amb un sentiment de vida complaent, és sinònim de benestar. Pensar la "pèrdua", pensar la mort, té com a objectiu trobar/donar sentit a la vida, a aquesta consciència i llibertat generadora de salut, de bé, de benestar. A tot això, si més no, apunta la referència a la vida.

A partir d'aquí, les anotacions finals a la reflexió sobre la pèrdua condueixen a considerar que el dol es viu en solitari i es representa en societat; l'un porta a l'altre. Allò que distingeix, principalment, el dol és el sofriment i la solitud amb què es viu malgrat el ritual comunitari. El dol no és una actitud negativa, és l'expressió natural de la nostra manera de ser: humana; és a dir, sensibles, *pacients* de la pròpia vida. El ritual social que acompanya el dol recull visiblement l'emoció i el sentiment personal expressat en companyia. El ritual del dol afavoreix compartir els uns amb els altres la solitud dels vius, malgrat, en el cas de la mort biològica, que sigui la persona difunta qui mor en solitari. En qualsevol tipus de dol, la solitud és ineludible, d'aquí que el dolor i el sofriment associats a la pèrdua es visquin amb intensitat personal en una barreja de sentiments i emocions on les representacions, les creences, la cultura i les relacions juguen un paper prou important.

Abstract

Representing means to project towards. This article projects towards the open space of reading and opens reflection for the reasons of "loss" and the individual and collective forms of its expression. Death is the maximum expression/representation of loss, but it is not the only one; sometimes it is not even the most impressive. Loss, death, grief: an old issue that is recovered with new forms and concepts because everyone's experience of it is always "original".